

I. ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΑ ΧΡΟΝΙΑ, ΟΙ ΠΡΩΤΟΙ ΟΙΚΙΣΜΟΙ – ΑΠΟ ΤΟΝ ΟΙΚΙΣΜΟ ΤΩΝ ΣΙΤΑΓΡΩΝ ΣΤΟ ΝΤΙΚΙΛΙ ΤΑΣ ΚΑΙ ΣΤΟ ΚΑΣΤΡΙ ΤΗΣ ΘΑΣΟΥ

I.1. Γεωμορφολογία και παλαιοπεριβάλλον

Η σημερινή γεωμορφολογική εικόνα της Ανατολικής Μακεδονίας διαμορφώθηκε στις αρχές του Πλειόκαινου, όταν η θάλασσα που κάλυπτε την περιοχή αποσύρθηκε, και η λεκάνη δέχτηκε ποτάμια και λιμναία ιζήματα. Προς το τέλος του Πλειστόκαινου, η στάθμη της θάλασσας πιστεύεται ότι βρισκόταν 100 περίπου μ. χαμηλότερα από τη σημερινή. Η Θάσος δεν είχε ακόμη “αποχωριστεί” από το χερσαίο τμήμα, αλλά είχε δρομολογηθεί η διαδικασία της σταδιακής της απομάκρυνσης. Ακόμη και κατά την 6η χιλιετία, η μορφολογία των ακτών του νησιού ήταν αρκετά διαφορετική. Ο σημερινός παράκτιος οικισμός των Λιμεναριών απείχε αρκετά από τη θάλασσα, με την έναρξη της 4ης χιλιετίας, η άνοδος των υδάτων φαίνεται ότι μεγιστοποιείται, και μάλλον προκαλεί αύξηση των υδάτινων όγκων τόσο στην παράκτια πεδινή ζώνη όσο και στην ενδοχώρα.

Η εξέλιξη των λιμνών και των ελών της περιοχής σε συσχετισμό με την κατοίκηση στις πεδιάδες της ενδοχώρας δεν έχει κατανοηθεί ικανοποιητικά. Εικάζεται ότι μεγάλο τμήμα της πεδιάδας της Δράμας καλυπτόταν, προς το τέλος του Τριτογενούς, από μια λίμνη με στάσιμα ύδατα, τύρφη και λιγνίτη. Κατά τη διάρκεια του Ολόκαινου, η στάθμη της πρέπει να υψώθηκε σημαντικά, αμέσως μετά την κλιματική βελτίωση της μεταπαγετώδους περιόδου, διαδικασία που παρατάθηκε ως την Εποχή του Χαλκού.

Η απόθεση μαύρης ομοιογενούς τύρφης συνοδευμένης από μαλακολογικό υλικό γλυκού νερού, που αποκαλύφθηκε στα προωμότερα στρώματα του νεολιθικού οικισμού στο Ντικιλί Τας, οδηγεί στην υπόθεση ότι κοινότητες όπως αυτή ήταν εγκατεστημένες δίπλα στο νερό. Δειγματοληψίες από τους Faugeres, Dalongeville και Lespez στον ίδιο οικισμό έδειξαν ότι η πρώτη εγκατάσταση πραγματοποιήθηκε στην απόληξη ενός κώνου πλειστοκαινικής απόθεσης, σε υψόμετρο 50 περίπου μ.. Προσέφεραν, επίσης, πειστικές ενδείξεις για επέκταση των υδάτων εντός των ορίων του οικισμού, χρονολογημένη στο τέλος της 5ης ή στην 4η χιλιετία.

* Αρκετά κείμενα διάφορων συγγραφέων, όπως αυτά των Στρ. Παπαδόπουλου, Σαπφώς Αγγελούδη κ.ά., λόγω του συγκεκριμένου χώρου της παρούσας έκδοσης αναγκαστικά υπέστησαν συντμήσεις [Γ.Κ.Π.]

Για τη λίμνη του Αχινού υποστηρίζεται ότι ήταν περισσότερο συρρικνωμένη κατά τα νεολιθικά χρόνια, δεν αποκλείεται, μάλιστα, να μην υπήρχαν στάσιμα νερά στο νότιο τμήμα της διαδρομής του Στρυμόνα. Διαφωτιστικός υπήρξε ο εντοπισμός προϊστορικών οικισμών, όπως το Αϊρί Μπαίρι και η Φιδοκορυφή, στα όρια του έλους που περιέβαλλε τη λίμνη. Από τα τέλη της 4ης χιλιετίας, η αυξανόμενη υγρασία και οι συνεχείς πλημμύρες προκάλεσαν σημαντική άνοδο της στάθμης των υδάτων. Έμμεση ένδειξη για την επέκταση της λίμνης θεωρείται ο μεγάλος αριθμός οστρέων γλυκού νερού που παρατηρείται σε οικισμούς της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού, όπως η Πεντάπολη. Πρέπει να προέρχονται από αυτήν, και το ίδιο, ίσως, ισχύει, για κάποια είδη ψαριών. Κάτι ανάλογο διαπιστώνεται την ίδια εποχή στους Σιταγρούς, και πρέπει να εξηγείται από την επέκταση των λιμναίων και ελωδών εκτάσεων της πεδιάδας της Δράμας προς βορρά.

Μια πρώιμη κλιματική μεταβολή του Ολόκαινου μπορεί να χρονολογηθεί λίγο πριν από το 8000 π.Χ., με βασικά χαρακτηριστικά την άνοδο της θερμοκρασίας, την αύξηση των βροχοπτώσεων και την αντικατάσταση της στεπώδους βλάστησης από δάση βελανιδιών. Μέχρι το 6200 περίπου π.Χ., το κλίμα είναι ακόμη ξηρό, και οι θερμοκρασίες εξακολουθούν να αυξάνουν. Μετά το 6000 π.Χ., παράλληλα με την υποτιθέμενη στροφή του ελλαδικού χώρου σε υγρότερες κλιματικές συνθήκες, διαπιστώνεται πλήρης επικράτηση της φυλλοβόλας βελανιδιάς στα χαμηλά και μέσα ύψη. Κατά την 5η χιλιετία π.Χ., η κλιματική βελτίωση ολοκληρώνεται και οι θερμοκρασίες υπερβαίνουν τις σημερινές. Την Εποχή του Χαλκού το κλίμα γίνεται υγρότερο και μάλλον ψυχρότερο, γεγονός που επηρεάζει άμεσα την επέκταση των δασών.

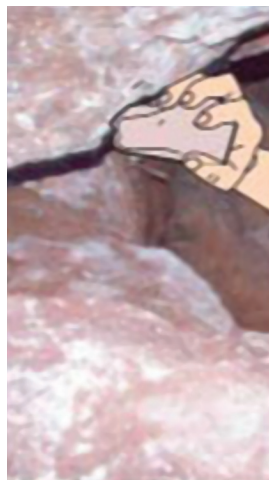
Οι πρώτοι οικισμοί της πεδιάδας των Φιλίππων φαίνεται, πράγματι, ότι ιδρύονται σε ένα περιβάλλον έντονα δασωμένο, με κυρίαρχο είδος τη βελανιδιά. Χωρίς να μπορεί πουθενά να διαπιστωθεί έντονη εκμετάλλευση και σκόπιμη φθορά του δάσους, φαίνεται ότι μεσολαμβάν μέχρι την τρίτη χιλιετία διαστήματα πίεσης πάνω στη δασική χλωρίδα, γεγονός που επεξηγεί την παρατηρούμενη μείωση του ποσού της γύρης. Η ποσοτική πτώση της γύρης που παρατηρείται λίγο πριν από το τέλος της τέταρτης χιλιετίας οφείλεται πιθανόν σε διαφοροποίηση κάποιας ή κάποιων από τις δραστηριότητες που σχετίζονται με την ανθρώπινη επέμβαση πάνω στο δάσος, ακόμη και αν η τελευταία θεωρείται περιορισμένη. Ανθρακολογικές αναλύσεις στη Νότια Θάσο απέδειξαν την παρουσία κατά τη Νεολιθική Εποχή κωνοφόρων και πλατύφυλλων, αειθαλών και φυλλοβόλων δέντρων. Τα φυτά που χρησιμοποιούνταν κατά κόρον από τις κοινότητες του νησιού ήταν η βελανιδιά, το θαλασσόκεδρο, η κοκκορεβυθιά ή τσικουδιά, ο σχίνος, το φιλλύκι, η αγριοαγλαδιά και η κουμαριά, ενώ σπανιότερη ήταν η χρήση του φράξου και της τραχείας πεύκης.

1.2. Η “δυσδιάκριτη” Παλαιολιθική Εποχή

Η γνώση μας για το όψιμο Πλειστόκαινο και τη μετάβαση στο Ολόκαινο αποτελεί “ανοιχτό ζήτημα” για την προϊστορία της περιοχής. Οι αρχαιότερες μέχρι στιγμής ενδείξεις ανθρώπινης παρουσίας στη Θάσο ανάγονται στην Ανώτερη Παλαιολιθική Εποχή, και αφορούν την εξορυκτική δραστηριότητα στη θέση “Τζίνες”, μερικά χιλιόμετρα βορείως των Λιμεναριών. Οξειδίο του σιδήρου, η ώχρα, με το έντονο κόκκινο χρώμα της, υπήρξε πολύτιμο υλικό για τον παλαιολιθικό άνθρωπο. Ομάδες μετακινούμενων κυνηγών της Ανατολικής Μακεδονίας είχαν εντοπίσει το υλικό αυτό, όσο ακόμη η Θάσος ήταν ενωμένη με την ξηρά, και είχαν αναπτύξει μια δύσκολη τεχνική προσπορισμού του. Από υπέργεια φυσικά ορυγμάτα προχωρούσαν στη διάνοξη υπόγειων στοών χρησιμοποιώντας ως σφήνες οστά και κέ-

ρατα ελαφιών. Ως εργαλεία κρούσης χρησιμοποιούσαν φυσικές κροκάλες. Με λεπίδες και φολίδες πυριτόλιθου, χαλκηδόνιου και χαλαζία, που εμφανίζουν ορισμένα χαρακτηριστικά Γραβέτιας και Επιγραβέτιας λιθοτεχνίας, συγκέντρωναν το πολύτιμο υλικό σε κέρατα από τα οποία είχε αφαιρεθεί το εσωτερικό τους.

Ραδιοχρονολόγηση C14 οστέινου εργαλείου που διέσωξε ποσότητα κολλαγόνου, έδωσε απόλυτη τιμή για τη λειτουργία ενός από τα ορυχεία 20.300 π.Σ. (= πριν από Σήμερα). Η παλαιολιθολογική μελέτη εντόπισε στο ανασκαφικό υλικό ένα κέρατο αντιλόπης τύπου saiga tatarica, είδους που δεν επιβίωσε στην Ευρώπη μετά το τέλος του Πλειστόκαινου, είναι, δηλαδή, οπωσδήποτε αρχαιότερο από το 10.000 π.Χ.. Είναι ζώο της στέπας, γι' αυτό και εξαφανίζεται από τα Βαλκάνια, όταν με το τέλος της εποχής των παγετώνων δημιουργούνται εδώ εκτεταμένα δάση. Στην πανίδα της εποχής ανήκουν ακόμη ο Bos Primigenius, ο Equus Hydruntinus, είδος ιπποειδούς μεσαίου μεγέθους, και δύο τουλάχιστον είδη ελαφιού, το Dama Dama, που επιβίωσε στη Θάσο και στα νεολιθικά χρόνια, και ο Cervus Elaphus, το κόκκινο ελάφι, που αντιπροσωπεύει το μεγαλύτερο ποσοστό στα οστέινα και κεράτινα εργαλεία των ορυχείων.

Ορυχεία ώχρας Παλαιολιθικής Εποχής, σχηματική παράσταση, Τζίνες
(Αρχείο ΙΗ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων)

Το Ερευνητικό Πρόγραμμα “*Παλαιολιθικής και Πρώτων Υλών*”, που διενεργείται την τελευταία τριετία στη Θάσο, εντόπισε στη θέση “*Μπαρούτ Χανάς*” των Λιμεναριών κροκάλες και θραύσματα πυριτόλιθου, μαζί με μεγάλο αριθμό εργαλείων κρούσης. Δεν είμαστε βέβαιοι για το αν πρόκειται για θέση προσπορισμού πρώτης ύλης και προετοιμασίας εργαλείων ούτε έχουμε ασφαλείς ενδείξεις χρονολόγησης των ευρημάτων. Στην ορεινή περιοχή του κάστρου Λιμεναριών, στο πρανές ΒΑ της θέσης “*Κάμπος*”, εντοπίστηκε έκταση προσπορισμού και επιτόπιας επεξεργασίας χαλαζία, ενός υλικού που επιλέγουν οι προϊστορικοί πληθυσμοί της Θάσου για την κατασκευή εργαλείων.

Στην ενδοχώρα του Νομού Δράμιας μικρός αριθμός ορεινών θέσεων που εντοπίστηκαν στο τέλος της δεκαετίας του '80, έδωσαν λιθοτεχνίες που μπορούν με επιφύλαξη να ανήκουν στο Όψιμο Πλειστόκαινο, αν όντως συσχετίζονται με την παλαιοπανίδα της λεκάνης του Βώλακα. Σημαντικά, ωστόσο, στοιχεία, κυρίως όσον αφορά την πανίδα της Μέσης και Ανώτερης Παλαιολιθικής, προσέφερε η ανασκαφική έρευνα του σπηλαίου Μααρά Πηγών Αγγίτη, σε υψόμετρο 130 μ., στη νότια πλαγιά του όρους Φαλακρού. Η παρουσία εδώ “*μουστερίας*” τυπολογίας πελεκητών εργαλείων ενισχύεται και από απόλυτες τιμές λίγο οψιμότερες του 30.000 π.Σ., που απέδωσε η χρονολόγηση απολιθωμένων οστών θηλαστικών με την τεχνική της φασματοσκοπίας.

1.3. Η απουσία της Αρχαιότερης Νεολιθικής

Η απουσία της αρχαιότερης φάσης της Νεολιθικής από την Ανατολική Μακεδονία αποτελεί επίσης αναπάντητο ερώτημα για την αρχαιολογική έρευνα. Η περίοδος από το 6700/500 ως το 5800/600, που αντιστοιχεί στην Αρχαιότερη Νεολιθική της Θεσσαλίας και της Νότιας Ελλάδας, δεν εντοπίζεται εδώ. Επανεξέταση της κεραμικής με διακόσμηση “*λευκού σε κόκκινο*” από την Τούμπα Σερρών απέκλεισε την απόδοσή της σε μια πρόωμη φάση της Νεολιθικής. Ορισμένοι αρχαιολόγοι υποστηρίζουν την πιθανότητα κάλυψης κάποιων θέσεων λόγω γεωλογικών επεισοδίων, ενώ άλλοι προτείνουν πληρέστερη διερεύνηση των περιοχών ανώτερου και μεσαίου υψόμετρου γύρω από τις πεδιάδες του Στρυμόνα και του Νέστου για τον εντοπισμό οικισμών του τέλους της 7ης χιλιετίας. Η απουσία, εξάλλου, και ενδείξεων που θα μπορούσαν να αποδοθούν σε μια μεσολιθική/προκεραμική περίοδο, κάνει αδύνατη οποιαδήποτε απόπειρα συζήτησης της προέλευσης της Νεολιθικής στην Ανατολική Μακεδονία.

1.4. Οι πρώτοι προϊστορικοί οικισμοί – Η Νεολιθική Εποχή

Η αρχαιολογική έρευνα για τις επιλογές των πρώτων νεολιθικών ομάδων όσον αφορά τα κριτήρια εγκατάστασης διαπίστωσε τα εξής, η ζώνη με υψόμετρο από 250 ως 500 μ. δεν χρησιμοποιείται από τους προϊστορικούς πληθυσμούς, αλλά και η μεσαία ζώνη, με υψόμετρο 80 ως 250 μ., που είναι η κυρίως καλλιεργήσιμη, εμφανίζει μικρή πυκνότητα κατοίκησης. Η χαμηλότερη, τέλος, με υψόμετρο κάτω των 80 μ., είναι εξαιρετικά εύφορη για κάθε τύπο αγροτικής εκμετάλλευσης και εμφανίζει αυξημένη πυκνότητα κατοίκησης με διπλάσιους περιόπου οικισμούς από την προηγούμενη. Για το επίπεδο της προϊστορικής τεχνολογίας, ειδικά για τις ολιγάριθμες κοινότητες, η παραγωγή είναι μειωμένη στη μεσαία ζώνη, αλλά δεν έχει τις εργασιακές απαιτήσεις της χαμηλότερης. Φαίνεται, λοιπόν, πιθανό ότι αρκετές κοινότητες δεν επιδιώκουν τη μεγιστοποίηση της πρωτογενούς παραγωγής, αλλά συνυπολογίζουν

την εξοικονόμηση εργασίας. Τόσο κατά τη Νεολιθική όσο και κατά την Εποχή του Χαλκού, πλην των πεδιάδων, επιλέγονται και σημεία που γειτνιάζουν με βοσκοτόπους πρανών ή και με δασικούς βοσκοτόπους. Από την άλλη, ήδη από την 5η χιλιετία, κάποιοι οικισμοί βρίσκονται δίπλα στη θάλασσα, αλλά το ενδιαφέρον για τις θαλάσσιες ανταλλαγές αυξάνεται περισσότερο με την έναρξη της Εποχής του Χαλκού.

1.4α. Η οικιστική

Η πρωιμότερη φάση της Νεολιθικής στην Ανατολική Μακεδονία είναι αυτή των Σιταγρών I και των αρχαιότερων στρωμάτων των Λιμεναριών στη Θάσο. Αυτές καλύπτουν το όψιμο μόλις τμήμα της Μέσης Νεολιθικής, από τα μέσα της 6ης χιλιετίας ως το 5300, η περίοδος αυτή χαρακτηρίζεται κυρίως από γκριζα στιλβωμένη κεραμική είτε αδιακόσμητη είτε διακοσμημένη με αβαθείς αυλακώσεις στους Σιταγρούς. Στα Λιμενάκια συνηθίζεται η κεραμική με λευκά γραμμικά μοτίβα, ευθύγραμμη και καμπυλόγραμμη, σε μελανόχρωμο βάθος, ενώ αντιπροσωπευτικά σχήματα αποτελούν οι μεγάλες τετραποδικές λεκάνες, οι φιάλες με κάθετα τοιχώματα και οι λεπτότατες τριποδικές πρόχοι.

Οικιστικά λείψανα διασώζει μόνον ο οικισμός των Λιμεναριών εδώ ανασκάφηκε το ΝΔ άκρο του οικισμού και διαπιστώθηκε η παρουσία πασσαλόπηκτων κτισμάτων, πιθανόν με αψιδωτό πέρας, μεγάλων κυκλοτερών εδράνων από πηλό, αναλημματικών λιθόκτιστων τοιχίων, που στηρίζαν άνδρα εγκατάστασης, και μεγάλου αριθμού απορριμματικών λάκκων στα όρια της εγκατάστασης. Η πληθωρική και πυκνή παρουσία αποθηκευτικών λάκκων, συχνά λαξευμένων στο βράχο, κάνει πιθανή την οργάνωση ενός δημόσιου χώρου αποθηκευτικού προορισμού, εφόσον αρκετοί από τους λάκκους δεν φαίνεται να συσχετίζονται με κτίσματα. Εδώ βρέθηκαν επίσης ένα πηγάδι σκαμμένο στο φυσικό κροκαλοπαγές υπόστρωμα και η μοναδική στην Ανατολική Μακεδονία περίπτωση παιδικής ταφής μέσα στον οικισμό, σε αποθηκευτικό λάκκο και χωρίς κτερίσματα. Θραύσματα, ωστόσο, ανθρώπινων οστών εκτός ταφικού context εντοπίστηκαν στα Λιμενάκια και στη μεγάλη υπόσκαφη κατασκευή του Προμαχώνα. Πρόσφατο σημαντικό εύρημα αποτελεί ο εντοπισμός νεολιθικού νεκροταφείου στις Κορηνίδες του Νομού Καβάλας, που χρονολογείται στην 5η χιλιετία, και είναι το πρώτο που έρχεται στο φως στην Ανατολική Μακεδονία.

Περισσότερα είναι τα στοιχεία που διαθέτουμε για τη Νεότερη Νεολιθική Εποχή που ακολουθεί. Η πρώτη φάση της διαρκεί από το 5400/300 ως το 4700/500 π.Χ. και “*παραδοσιακά*” θεωρείται ταυτόσημη με τη φάση II των Σιταγρών και τη φάση I του Ντικιλί Τας, τους δύο πληρέστερα γνωστούς οικισμούς της πεδιάδας της Δράμας. Η κεραμική αυτής της εποχής είναι κυρίως μελανοστεφής, συχνά με αυλακώσεις στο άνω τμήμα των αγγείων. Ωστόσο, από το τέλος της 6ης χιλιετίας κάνει την εμφάνισή της μια εντυπωσιακή ποικιλία γραπτών μοτίβων στη διακόσμηση των αγγείων. Η δεύτερη φάση της Νεότερης Νεολιθικής διαρκεί ως το τέλος της 5ης χιλιετίας. Τώρα επικρατούν δύο παραδόσεις γραπτής κεραμικής, η διακοσμημένη με γραφίτη και η διακοσμημένη με μαύρη βαφή πάνω σε κόκκινο βάθος. Δίπλα τους, η παρουσία αγγείων διακοσμημένων με εγχραξίσεις γεμισμένες με λευκή ύλη ασβεστολιθικής προέλευσης, είναι επίσης δυναμική. Η περίοδος αυτή ταυτίζεται στη βιβλιογραφία με την φάση III των Σιταγρών και τη φάση II του Ντικιλί Τας.

Στους Σιταγρούς, εντοπίστηκαν ελάχιστα οικιστικά λείψανα της Νεότερης Νεολιθικής, τμήμα ορθογώνιας κατασκευής, πλευράς μόλις 2 μ., η οποία στεγάζει εστία ή φούρνο, και θεωρείται μάλλον επικουρική κατοικία που υπήρχε στα ανατολικά της. Ήρθαν, επίσης, στο φως δάπεδα από πηλό, θερμαντικές κατασκευές, αποθηκευτικοί λάκκοι, πασσαλότρουπες και τμήματα τοίχων από στοιβαχτό πηλό, αλλά κανένα ασφαλές στοιχείο κάτοψης οικήματος.

Πρόχους με διακόσμηση λευκού και μαύρου (α) και πήλινο έδρανο (β) Μέσης Νεολιθικής Εποχής από τα Λιμενάρια (Αρχείο ΙΗ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων)

Στο Ντικιλί Τας φαίνεται ότι τα κτίσματα είναι διατεταγμένα από την αρχή της περιόδου σε συστάδες και σε παράλληλες σειρές, ανάμεσά τους είχαν προβλεφθεί περάσματα και στενοί δρόμοι με δάπεδο από χαλίκι και όστρακα. Εντυπωσιακότερα είναι τα ευρήματα του Τομέα VI, που χρονολογούνται στο τέλος της 5ης χιλιετίας, τέσσερις επιμήκεις οικίες σε παράλληλη διάταξη, με ενιαίο προσανατολισμό και μικρές μεταξύ τους αποστάσεις. Η Οικία 3 έχει μήκος 9 και πλάτος 5 μ., καλύπτει δηλαδή μια επιφάνεια 45 τ.μ., ενώ η Οικία 4, με μήκος 11 και πλάτος 6 μ., ξεπερνά τα 65 τ.μ.. Κατά κανόνα, τέτοια κτίσματα διαιρούνται με ενδιάμεσα τοιχία σε τρεις χώρους, καθένας από τους οποίους φαίνεται ότι διαθέτει δική του είσοδο, φούρνο και έδρανο. Η αυτονομία αυτών των χώρων, που πιστοποιείται από τη χωριστή είσοδο και την απουσία επικοινωνίας μεταξύ τους, ίσως σημαίνει ότι στέγαζαν διαφορετικές οικογένειες. Τα πολλά άψητα ή ψημένα μεγάλα αγγεία που έχουν έρθει στο φως στο συγκρότημα των τεσσάρων αυτών κατοικιών αποδεικνύουν, οπωσδήποτε, τη σημασία της αποθήκευσης του πλεονάσματος για την κοινότητα, διαδικασία, πάντως, που στο Ντικιλί Τας εγγυάται την ανακατανομή σε επίπεδο οικιακό παρά κοινοτικό.

Στο τέλος της περιόδου χρονολογείται ένα κτίσμα από αχροπηλό και σειρές πασσάλων, που έχει έρθει στο φως στον Αρκαδικό της Δράμας, έχει δύο τουλάχιστον χώρους, μήκος περισσότερο από 9 και πλάτος τουλάχιστον 4 μ.. Από τον ίδιο οικισμό, που αποτελεί παράδειγμα οριζοντίως αναπτυσσόμενης θέσης με έκταση μεγαλύτερη των 100 στρεμμάτων, υπήρχαν και πρωιμότερα πασσαλόπηκτα κτήρια, ίσως μάλιστα με αψιδωτό πέρας.

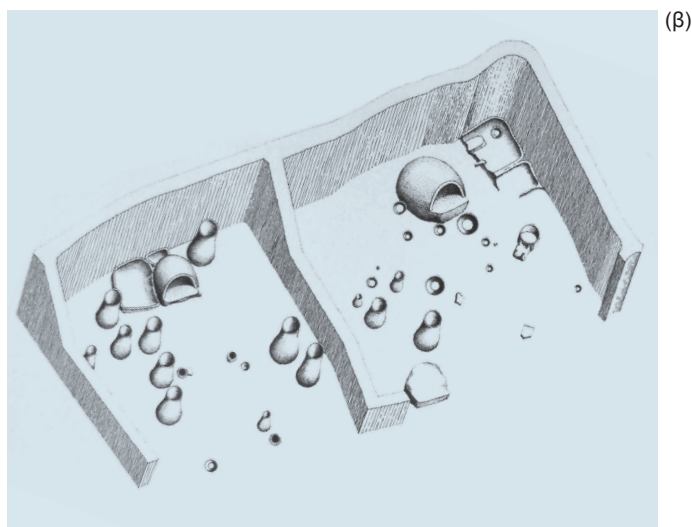
Στο βόρειο άκρο του Νομού Σερρών, οι ανασκαφές στο ελληνικό τμήμα του οικισμού Προμαχώνας-Topolnica έδωσαν επίσης πληροφορίες για πασσαλόπηκτα υπόσκαφα κτίσματα στις πρώιμες φάσεις που χρονολογούνται στο τέλος της 6ης χιλιετίας, οι νεότερες φάσεις χαρακτηρίζονται από κτίσματα επίσης πασσαλόπηκτα αλλά πάνω στο έδαφος. Το σημαντικότερο εύρημα της ανασκαφής ήταν η μεγάλων διαστάσεων υπόσκαφη κατασκευή για την οποία δικαίως προτείνεται δημόσια λειτουργία, με τελετουργικό ίσως υπόβαθρο, παρά το γεγονός ότι το τελευταίο δεν είναι εύκολο να αποκατασταθεί.

Στα Λιμενάκια οι κατοικίες της Νεότερης Νεολιθικής είναι επίσης πασσαλόπηκτες και μεγάλων διαστάσεων, με εστίες, φούρνους και αποθηκευτικούς λάκκους στο εσωτερικό τους. Έξω από τις εισόδους συνηθίζονται μικροί ημιστεγασμένοι χώροι εργασίας αλλά και τα γνωστά ήδη από τη Μέση Νεολιθική μεγάλα πήλινα έδρανα οριοθετημένα με λίθους, πιθανόν για τις οικοτεχνικές ανάγκες της κοινότητας, ίσως δημόσιου χαρακτήρα. Διαφορετική είναι η εικόνα του ορεινού οικισμού στο Καστρί του Θεολόγου στη Θάσο, που απέχει μερικά χιλιόμετρα από τη θάλασσα και βρίσκεται σε υψόμετρο 300 μ. Περίπου. Εδώ οι κατοικίες έχουν ορθογώνια κάτοψη, έναν ή δύο μεγάλους χώρους και λίθινα θεμέλια, ίσως μάλιστα να ήταν λιθόκτιστες καθ' όλο το ύψος τους. Ο οικισμός φαίνεται να οριοθετείται από λίθινο περιβόλο.

Αν οι πληροφορίες για τα κτίσματα είναι αποσπασματικές, αφθονότερα είναι τα στοιχεία που διαθέτουμε για τις θερμαντικές κατασκευές όπως οι φούρνοι και οι εστίες. Τα περισσότερα στοιχεία προέρχονται από τις ανασκαφές στο Ντικιλί Τας. Το δάπεδό τους, από πηλόχωμα πλούσιο σε άργιλο, υψώνεται κατά 10 ως 30 εκ. πάνω από την επιφάνεια, συχνά είναι σκαμμένο στο έδαφος, για να μειώνεται η απώλεια της θερμότητας. Μεγάλα όστρακα τοποθετούνται ως υπόβαθρο για τον ίδιο λόγο, ενώ στην υποθεμελίωση μπορεί ακόμη να χρησιμοποιείται χαλίκι και πηλός, σε λίγες περιπτώσεις, διατηρείται η βάση της θόλου. Εστίες και φούρνοι, που εντοπίζονται σε υπαίθριους χώρους, είχαν μάλλον δημόσια χρήση.

Γραπτό αγγείο (α) και σχηματική παράσταση κατοικιών (β) Νεώτερης Νεολιθικής Εποχής από το Ντικιλί Τας (Αρχειο ΙΗ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων)

1.4β. Η παραγωγή

Τώρα βρίσκουμε εδραιωμένα όλα τα συστατικά του νεολιθικού τρόπου ζωής, με σταδιακή αύξηση του αριθμού των οικισμών και εντατικές πρακτικές της γεωργίας και της κτηνοτροφίας. Λίθινες αξίνες και δρεπάνια χρησιμοποιούνται για να κόψουν φυτά και μαλακούς βλαστους. Τριβεία και γουδιά για να συνθλίψουν τους σπόρους και να φτιάξουν αλεύρι. Το νεολιθικό διαιτολόγιο ήταν πλούσιο, και περιλάμβανε δημητριακά (κριθάρι, σιτάρι, κεχρί και ρόβι), όσπρια (φακή, λαθούρι, μπιζέλι και λινάρι), φρούτα (σύκα νωπά ή αποξηραμένα και σταφύλια), άγριους καρπούς και χόρτα. Σε ορισμένους οικισμούς, όπως στους Σιταγρούς, στον Αρκαδικό και στο Ντικιλί Τας, τα όσπρια φαίνεται να προτιμώνται σε σύγκριση με τα σιτηρά. Στο Ντικιλί Τας, έχουμε αρκετές ενδείξεις τόσο για αποθήκευση φρούτων όσο και για πρόωμη καλλιέργεια σταφυλιού και παραγωγή κρασιού από τη δεύτερη φάση της Νεότερης Νεολιθικής σε στρώματα της οποίας βρέθηκε μεγάλη ποσότητα στεμφύλων. Αλλά και στη Νότια Θάσο, καρποί όπως το σύκο και το άγριο σταφύλι αποτελούσαν πρόσθετη πηγή υδατανθράκων στο διαιτολόγιο.

Στα Λιμενάρια, ήταν πολύ αγαπητά το κριθάρι και το μονόκοκκο σιτάρι, η αφθονία του τελευταίου τόσο στη Θάσο, όσο και στους οικισμούς της πεδιάδας της Δράμας, πιστοποιεί τη διαφορετική κατανομή των σιτηρών, με το μονόκοκκο να κυριαρχεί στη Βόρεια Ελλάδα, ενώ στη Νότια καταγράφεται σαφής προτίμηση στο δίκοκκο σιτάρι. Εντυπωσιακό εύρημα στον οικισμό των Λιμεναρίων αποτελούν και τα κατάλοιπα κοκκορεβυθιάς, ενός είδους που, πλην των γλυκών του καρπών, παράγει ρητίνη χρήσιμη στην οινοποιία και ρητινέλαιο θεραπευτικό πολλών παθήσεων. Τέλος, η καλλιέργεια της ελιάς πιστοποιείται στην περιοχή των Φιλίππων μόνον από τη 2η χιλιετία π.Χ., ίσως, μάλιστα, συνδέεται με την άφιξη Μυκηναίων εμπόρων στα βόρεια παράλια του Αιγαίου, μετά το 1400 π.Χ..

Το μαγείρεμα του φαγητού γινόταν στο ύπαιθρο αλλά και στο σπίτι, πάνω σε εστίες ή μέσα σε θολωτούς φούρνους. Αναλύσεις δειγμάτων από το εσωτερικό των αγγείων δίνουν χρήσιμες πληροφορίες για το είδος της τροφής που είχε μαγειρευθεί και αποθηκευθεί. Διάτρητα σκεύη χρησιμοποιούνταν για την παρασκευή γαλακτοκομικών προϊόντων, όπως το τυρί και το γιαούρτι, ενώ ταψιά προορίζονταν για το ψήσιμο του ψωμιού και της πίτας.

Η κτηνοτροφία βασιζόταν κυρίως στα αιγοπρόβατα, που αποτελούν σχεδόν παντού την πλειονότητα, μαζί με τα βοοειδή, τους χοίρους και το σκύλο τα βρίσκουμε σε όλους τους οικισμούς από τη Νεολιθική μέχρι το τέλος της προϊστορίας. Τα ζώα εκτρέφονταν σε κοπάδια για το κρέας, το γάλα, το μαλλί και το δέρμα τους, προσέφεραν, όμως, και προϊόντα που δεν εντοπίζονται αρχαιολογικά, κοπριά που τη χρησιμοποιούσαν ως λίπασμα στα χωράφια, μεμβράνες/δέρματα που τις μετέτρεπαν σε ασκούς μεταφοράς υγρών, τριχιές, τένοντες, έντερα και νεύρα, που τα χρησιμοποιούσαν ως νήματα, σχοινιά και χορδές. Δραστηριότητες που σχετίζονται έμμεσα με την κτηνοτροφία μάς αποκαλύπτονται μέσα από τα ευρήματα των ανασκαφών, ίχνη σφαγής στα οστά των ζώων, εργαλεία επεξεργασίας του μαλλιού και των δερμάτων, εργαλεία από οστά και κέρατα.

Η κυριαρχία των αιγοπροβάτων ανάμεσα στα ζώα της οικόσιτης πανίδας είναι σε κάποιες θέσεις της Ανατολικής Μακεδονίας εντυπωσιακή, στη Σκάλα Σωτήρος, το ποσοστό τους υπερβαίνει το 60%. Από αρκετούς οικισμούς, όπως ο Παράδεισος, οι Σιταγροί και η Δήμητρα, έχουμε ενδείξεις ότι ο σκύλος, εκτός από φύλακας και σύντροφος στο κυνήγι, ήταν και είδος διατροφής, συνήθεια, ωστόσο, που φαίνεται ότι εκλείπει σταδιακά από την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού. Στους οικισμούς της Θάσου, τα ορεινά και ξηρά εδάφη ήταν μάλλον αφιλόξενα για τα βοοειδή, κάτι που αιτιολογεί τα μικρά ποσοστά τους. Αντιθέτως, σε θέσεις που γειτνιάζουν με πεδινά εδάφη και με δασικές εκτάσεις, όπως η Πεντάπολη Σερρών, το ποσοστό των αιγοπροβάτων είναι μειωμένο, ενώ τα βοοειδή αλλά και ο χοίρος εμφανίζουν

υψηλή συχνότητα. Από τον ορεινό οικισμό στο Καστρί της Θάσου προέρχεται η πρωιμότερη μαρτυρία παρουσίας ιπποειδών, χρονολογημένη στο τέλος της Νεολιθικής Εποχής.

Διάτρητα μικρά αγγεία που βρέθηκαν στο Ντικιλί Τας και στα Λιμενάρια απέδειξαν ότι οι νεολιθικοί παραγωγοί ασκούσαν επίσης κάποιο είδος μελισσοκομίας. Το κέρι που ανιχνεύτηκε στο εσωτερικό τους αποτελεί την αρχαιότερη μαρτυρία παρουσίας αυτού του υλικού στον αιγαιακό χώρο. Φαίνεται ότι η συλλογή κεριού αποτελούσε οικονομική δραστηριότητα, και οι κάτοικοι το συνέλλεγαν μαζί με μέλι και πρόπολη, είτε από άγριες κυψέλες, είτε από κυψέλες που κατασκεύαζαν οι ίδιοι. Και στις δύο περιπτώσεις, τα σκεύη αυτά ήταν απαραίτητα για το διαχωρισμού του κεριού από το μέλι.

Κατά τη διάρκεια της Νεολιθικής Εποχής, η οικόσιτη πανίδα φτάνει σε αρκετές περιπτώσεις το 90% του αρχαιοζωικού υλικού μιας θέ-

(α)

Υπόσκαφη κατασκευή (α) και κατασκευή πασσαλόπηκτη (β) Νεώτερης Νεολιθικής Εποχής, από τον Προμαχώνα και τα Λιμενάρια (Αρχείο ΙΗ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων)

(β)

Κεραμική με γραφίτη και με μαύρο σε κόκκινο (α, β) από τους Σιταγρούς, ανθρωπόμορφο ειδώλιο (γ) Νεώτερης Νεολιθικής Εποχής από το Ντικιλί Τας (Αρχείο ΙΗ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων)

σης, ενώ το κυνήγι αποτελούσε μόνον επικουρική πηγή κρέατος. Προς το τέλος, όμως, της περιόδου παρατηρείται τάση μεγαλύτερης εξάρτησης από άγριες πηγές, με αποτέλεσμα την αύξηση του ποσοστού των άγριων ζώων σε αρκετούς οικισμούς. Η ποικιλία των άγριων ειδών στην Ανατολική Μακεδονία αντανακλά τη μεγάλη ποικιλία τοπίων, βλάστησης και επιμέρους περιβαλλόντων που τη χαρακτηρίζει. Συναντούμε, πλην των ειδών που διατηρούνται και σήμερα, άγρια βοοειδή, αγριόγιδα, λύγκα, κάστορα, αγριόγατα και πολλά είδη τρωκτικών. Στη Θάσο, έχουν ταυτισθεί όλα τα είδη των ελαφοειδών, δηλαδή το κόκκινο ελάφι, το πλατόνι και το ζαρκάδι, από τον Ηρόδοτο μαθαίνουμε ότι στην περιοχή υπήρχαν ακόμη και λιοντάρια τον 5ο π.Χ. αιώνα. Βασικά εργαλεία κυνηγιού ήταν οι πήλινοι και λίθινοι πεσσοί καθώς και οι αιχμές βελών από οψιανό και πυριτόλιθο.

Η αλιεία δεν είναι βασική απασχόληση των κατοίκων, προσέφερε όμως ένα συμπλήρωμα διατροφής με πολλά θρεπτικά συστατικά, γι' αυτό και τεκμηριώνεται, ακόμα και σε οικισμούς που απείχαν πολύ από τη θάλασσα, από την παρουσία εργαλείων, όπως τα αγκίστρια, τα καμάκια από οστά ψαριών, τα λίθινα βαρίδια για τα δίχτυα και τις άγκυρες για μικρά νεολιθικά πλοιάρια. Τέτοια πλοιάρια πρέπει να αναπαριστά ένας τύπος αγγείου με μικρό πλάτος και επίπεδο πυθμένα, γνωστός από τις ανασκαφές στα Λιμενάκια.

1.5. Η Πρώιμη Εποχή του Χαλκού

Οι πρώτοι αιώνες της 4ης χιλιετίας ανήκουν σε μια εποχή ελάχιστα γνωστή στην Ανατολική Μακεδονία, που μπορεί να ενταχθεί σε μια τελική Νεολιθική περίοδο, η οποία, ωστόσο, στην Κεντρική και τη Νότια Ελλάδα φαίνεται να δρομολογείται πολύ νωρίτερα. Χαρακτηρίζεται από την παρουσία κεραμικής με γραπτά θέματα που προστίθενται στην επιφάνεια του αγγείου μετά την όπτηση, και έχει ως τώρα διαπιστωθεί με ασφάλεια στους οικισμούς της Θάσου, τα Λιμενάρια και το Καστρί. Αγγεία που διακοσμούνται με γραφίτη εξακολουθούν να υπάρχουν, αλλά σταδιακά φθίνουν και εξαφανίζονται. Από την εποχή αυτή πληθαίνουν στην Ανατολική Μακεδονία οι μαρτυρίες για εκμετάλλευση των τοπικών πηγών μετάλλων, όπως ο χαλκός και ο αργυρούχος μόλυβδος, ενώ μειώνεται σταδιακά η συμβολική και κοινωνική αξία των γραπτών αγγείων, των πήλινων ανθρωπόμορφων ειδωλίων και των κοσμημάτων από όστρεο. Αντιθέτως, αυξάνεται η σημασία της υφαντικής με απόγειο τους νησιωτικούς οικισμούς της 3ης χιλιετίας όπως η Σκάλα Σωτήρος στη Θάσο.

Η Πρώιμη Εποχή του Χαλκού ξεκινά στα μέσα της 4ης χιλιετίας, και στην ακριβή της χρονολόγηση έχουν συμβάλει οι ανασκαφές στους Σιταγρούς και το Ντικιλί Τας της πεδιάδας της Δράμας, στην Πεντάπολη Σερρών, και σε δύο θέσεις της Θάσου, τον Άγιο Ιωάννη και τη Σκάλα Σωτήρος, διαρκεί ως το τέλος της 3ης χιλιετίας, όταν αρκετές θέσεις εγκαταλείπονται στην ενδοχώρα, ίσως λόγω υπερβολικής εξάπλωσης των υδάτινων αποθέσεων. Οι επιφανειακές έρευνες στην Ανατολική Μακεδονία, παρά το γεγονός ότι δεν υπήρξαν, στις περισσότερες περιπτώσεις, συστηματικές, έχουν διαπιστώσει ότι σε έναν αριθμό νεολιθικών θέσεων η κατοίκηση διακόπτεται στο τέλος της Νεολιθικής. Αυτό δύσκολα μπορεί να αποδοθεί σε οικολογική πίεση, επειδή απουσιάζουν ενδείξεις σοβαρών ανθρωπογενών κρίσεων και δραστηριών περιβαλλοντικών αλλαγών. Εξάλλου, αρκετές από τις εγκαταλελειμμένες θέσεις επανακατοικούνται κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού, ενώ δεν είναι λίγα και τα παρα-

Νεολιθικές σφραγίδες από το Καστρί (α) και φούρνος κεραμικής Νεώτερης Νεολιθικής Εποχής από το Κρουνέρι (β)
(Αρχειο ΙΗ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων)

Σπήλαια στις Τρύπες Μαριών (α) και θερμαντικές κατασκευές της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στον Άγιο Ιωάννη (β)

(Αρχείο ΙΗ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων)

δείγματα μακρόβιων οικισμών που εξακολουθούν να κατοικούνται χωρίς διακοπή ως το τέλος της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού. Κάποιοι αρχαιολόγοι υποστηρίζουν ότι η εγκατάλειψη θέσεων στην πεδιάδα της Δράμας δεν συνεπάγεται μείωση του πληθυσμού, αλλά οφείλεται σε υιοθέτηση μεταβατικών οικονομικών στρατηγικών. Η πρακτική αυτή απαιτεί μικρότερες εξειδικευμένες εγκαταστάσεις, που, όμως, δεν είναι εύκολο να εξακριβωθούν, εξαιτίας της διακύμανσης των υδάτων στη λεκάνη των Φιλίππων, που πρέπει να αποτελούσε τη βασική πηγή θερινής βοσκής.

Στη Θάσο, με την έναρξη της Εποχής του Χαλκού, παρατηρείται εντονότερη προτίμηση των πληθυσμών στις παράκτιες θέσεις. Ο οικισμός των Λιμεναρίων εξακολουθεί να κατοικείται, υπάρχουν, όμως, κάποιες ενδείξεις για μείωση του πληθυσμού και μετακίνησή του από τα πρανή προς την κορυφή του λόφου. Τώρα ιδρύονται τρεις ακόμη εγκαταστάσεις, στον Άγιο Ιωάννη, στη Σκάλα Σωτήρος και στον Άγιο Αντώνιο Ποτού. Αντιθέτως, ο ορεινός οικισμός στο Καστρί δεν φαίνεται να αποτελεί πλέον πόλο έλξης, φαίνεται μάλιστα ότι εγκαταλείπεται και ο πληθυσμός του ίσως μετακινείται στο λόφο του Αγίου Αντωνίου δίπλα στην ακτή. Η προτίμηση σε θέσεις κοντύτερα στη θάλασσα απηχεί, προφανώς, διαφοροποίηση των οικονομικών στρατηγικών, με πρόδηλη τη στροφή προς το θαλάσσιο εμπόριο. Ίσως αυτό εξηγεί και την απουσία θέσεων από το βόρειο τμήμα του νησιού, αν και ένας οικισμός της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού πρέπει να αναζητηθεί στην περιοχή της Παναγίας, εφόσον εδώ μαρτυρείται χρήση του σπηλαιού “Δρακότρυπα”.

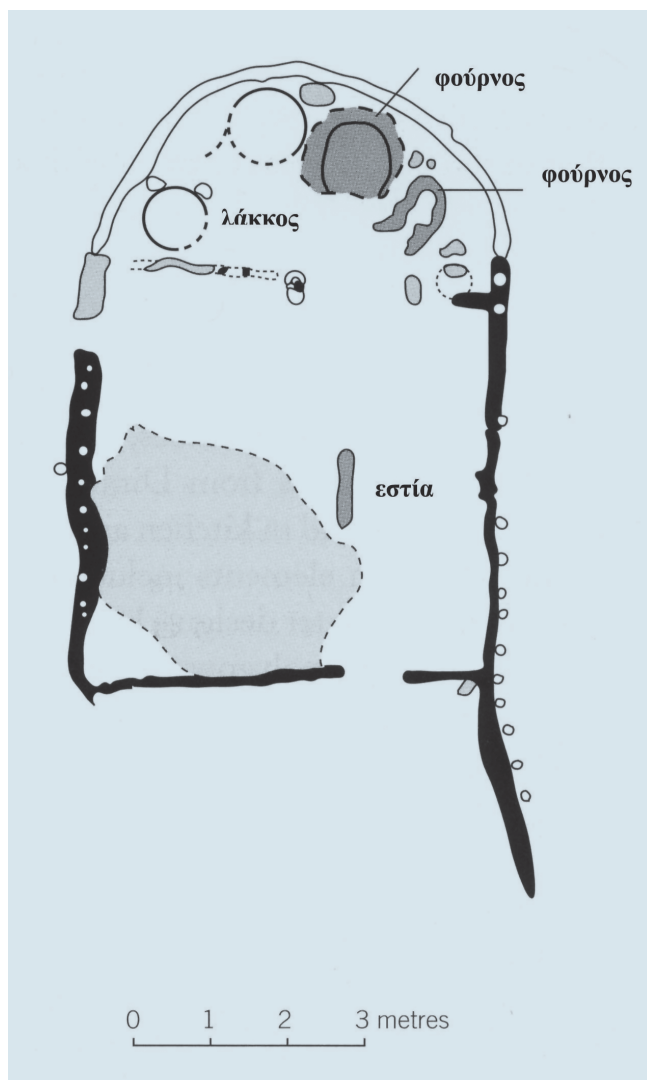
Η πρωιμότερη εγκατάσταση της περιόδου είναι ο Άγιος Ιωάννης, μια θέση στη ΝΑ Θάσο, που φαίνεται ότι κατοικείται κατά το δεύτερο μισό της 4ης χιλιετίας στα οικιστικά της κατάλοιπα κυριαρχούν οι θερμαντικές κατασκευές, εστίες και φούρνοι, κυκλικής ή ωσειδούς κάτοψης, με δάπεδο από πηλό και υπόστρωμα από πλακαρές πέτρες και βότσαλα. Δίπλα τους βρέθηκαν μαγειρικά και αποθηκευτικά σκεύη, αλλά και κυκλικές πλάκες γνευσίου, με διάμετρο ως 1,50 μ., πιθανόν για την προετοιμασία του φαγητού ή την ξήρανση καρπών και ψαριών.

Στο ΒΔ τμήμα της ανασκαμμένης έκτασης αποκαλύφθηκαν τα λιθόκτιστα θεμέλια δύο κυκλικών καλυβών, ανάλογων με αυτές που γνωρίζουμε σε θέσεις όπως η Πολιόχνη, η Μύρινα και η Μερέντα στην Αττική. Ο Άγιος Ιωάννης φαίνεται να αποτελεί μια βραχύβια εγκατάσταση μικρής έκτασης και μεταβατικού χαρακτήρα, διαθέτει βοσκοτόπους, γειτνιάζει με περιοχές κυνηγιού, και ευνοεί την αλιεία καθ' όλη τη διάρκεια του χρόνου.

Την ίδια περίοδο στους Σιταγρούς υπήρχαν πασσαλόπηκτα κτίσματα με εστίες και πήλινα έδρανα. Λίγο αργότερα, οι ενδείξεις για πυκνή κατοίκηση στην κορυφή της τούμπας πληθαίνουν. Στα μέσα περίπου της 3ης χιλιετίας, μια έκταση 300 μ² στην κορυφή στεγάζει δύο επαρκώς ανασκαμμένα σπίτια, την Επιμήκη Οικία και την Καμένη Οικία. Η πρώτη είναι ορθογώνια, με μήκος 15,5 μ. και πλάτος 5 μ., στο εσωτερικό της, στο οποίο δεν εντοπίστηκαν επιμέρους χώροι, βρέθηκαν πέντε ακτέριστες παιδικές ταφές και ένας λίθινος πέλεκυς με οπή στείλωσης, ίσως τελετουργικού χαρακτήρα. Η Καμένη Οικία έχει αψιδωτό πέρας, μήκος 8 και πλάτος 5 μ., το ημικυκλικό πίσω τμήμα της ήταν εμφανώς προορισμένο για τις τροφοπαρασκευαστικές και αποθηκευτικές ανάγκες της οικογένειας, εφόσον εδώ βρέθηκαν μια εστία, δύο φούρνοι, τριβεία, αποθηκευτικά αγγεία και αποθηκευτικοί λάκκοι στεγανοποιημένοι με επίχρισμα. Επιμήκη κτίσματα φαίνεται ότι υπήρχαν και στα πρηνή της τούμπας, αν και μάλλον σε λιγότερο πυκνές συστάδες. Στο τέλος της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού χρονολογείται στον ίδιο οικισμό ένα συγκρότημα λάκκων με απανθρακωμένους σπόρους, μερικοί από τους οποίους βρίσκονταν στο εσωτερικό κτίσματος, ενώ άλλοι, ανά δύο ή τρεις, σε ελεύθερο χώρο, πιθανόν για την αποθήκευση κοινοτικού πλεονάσματος.

Στον οικισμό του Ντικιλί Τας ανασκάφηκαν δύο κατοικίες της 3ης χιλιετίας με στενό λιθόστρωτο δρόμο ανάμεσά τους, πρόκειται για πασσαλόπηκτα κτίσματα μήκους άνω των 10 μ., με τρεις διακριτούς χώρους στο εσωτερικό τους. Διαθέτουν λίθινο έδρανο ή κρεβάτι, φούρνο και εστία, τριβεία για την άλεση των σιτηρών και αποθηκευτικά αγγεία. Η κατανομή των κατασκευών συνηγορεί στην υπόθεση ότι το κεντρικό τμήμα του σπιτιού προοριζόταν για τη διαμονή και κατάκλιση των ενοίκων, ενώ οι δύο ακραίοι χώροι εξυπηρετούσαν τις ανάγκες της παρασκευής της τροφής και της αποθήκευσης.

Στη Σκάλα Σωτήρος, στη δυτική ακτή της Θάσου, οι επιχώσεις του οικισμού της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού σχηματίζουν το λόφο πάνω στον οποίο βρίσκεται σήμερα ο ναός του Προ-

“Η καμένη οικία” στους Σιταγρούς της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού, σχηματική παράσταση (Αρχείο Στρ. Παπαδόπουλου)

φήτη Ηλία. Η ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε εδώ τον επιβλητικό περίβολο μιας σημαντικής για το Βόρειο Αιγαίο εγκατάστασης της 3ης χιλιετίας. Είναι βέβαιο ότι ο λιθόκτιστος αυτός περίβολος με τις πύλες και τους προμαχώνες του οριοθετούσε κάτι, του οποίου την ταυτότητα αγνοούμε, εφόσον δεν είναι δυνατή η επέκταση της ανασκαφής κάτω από το ναό. Η οικοδόμηση περιτειχισμένων οικισμών με φαρδειά τείχη, προμαχώνες και τάφρους αλλά και ανάπτυξη της εγκατάστασης εκτός του περιβόλου συναντάται κατά την 3η χιλιετία τόσο στο Αιγαίο και στη Μικρά Ασία, όσο και σε θέσεις της ΝΑ Βαλκανικής.

Στα τέλη της δεκαετίας του '80 είχε ολοκληρωθεί στη Σκάλα Σωτήρος η αποκάλυψη του δυτικού και του νότιου σκέλους του περιβόλου, καθώς και τμήματα κτισμάτων στο εσωτερικό. Διαπιστώθηκε ότι η αρχαιότερη οικιστική φάση καλύφθηκε λίγο μετά τα μέσα της 3ης χιλιετίας από ένα παχύ στρώμα τέφρας, πάνω στο οποίο οικοδομήθηκε η νεότερη, που έδωσε μεγάλο αριθμό αγγείων του τέλους της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού, ενδεικτικών για τους ισχυρούς δεσμούς του οικισμού τόσο με το Αιγαίο, όσο και με το βορειοελλαδικό ηπειρωτικό χώρο. Το 2001, ανασκάφηκε και το βόρειο σκέλος του περιβόλου με τις ανακατασκευές του σε μήκος 12 μ. περίπου. Ο εντοπισμός του βοήθησε να υπολογίσουμε ασφαλέστερα τη συνολική έκταση του περιτειχισμένου τμήματος του οικισμού, που δεν πρέπει να υπερβαίνει το ένα στρέμμα. Επιβεβαιώθηκε ότι κατά τη νεότερη οικιστική φάση, ο περίβολος εξα-

κολούθησε μεν να υπάρξει, επιτελώντας, όμως, χωροταξικές και όχι αμυντικές λειτουργίες. Ο εντοπισμός δαπέδων αυτής της φάσης προσέφερε σημαντικά ευρήματα, μια πήλινη φορητή εστία, αποθηκευτικά αγγεία, πολλές φιάλες, πρόχους και δέπατα, αλλά και αντικείμενα κύρους, όπως οι κατάστικτοι λίθινοι πελέκεις από σπάνιες πρώτες ύλες. Στις αρχές της 2ης χιλιετίας η εγκατάσταση στη Σκάλα Σωτήρος εγκαταλείφθηκε.

Πρόσφατες ανασκαφικές έρευνες εκτός του περιβόλου αποκάλυψαν οικιστικά λείψανα μιας συνοικίας σύγχρονης με την αρχαιότερη φάση του οικισμού, αποδεικνύοντας την παρουσία, κατά το πρώτο μισό της 3ης χιλιετίας, μιας εκτεταμένης εγκατάστασης γύρω από το

Περίβολος (α) και πήλινα δέπατα (β) της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού από τη Σκάλα Σωτήρος
(Αρχείο Στρ. Παπαδόπουλου)

λόφο. Η έρευνα αυτή εντόπισε πασσαλόπηκτα κτίσματα και μεγάλο αριθμό θερμαντικών κατασκευών, εστιών και φούρων με δάπεδο πηλό πάνω σε βότσαλα, αποθηκευτικά αγγεία και λίθινα έδρανα μεγάλων διαστάσεων. Τα σημαντικότερα ευρήματα είναι ένα ακροφύσιο και μια πήλινη ανοιχτή μήτρα με δύο όψεις χύτευσης, για αξίνα και σμίλη, η εύρεσή τους εμπλουτίζει τη συζήτηση για την άσκηση της πυροτεχνολογίας του χαλκού στη Θάσο στις αρχές της 3ης χιλιετίας, εφόσον είχε προηγηθεί ο εντοπισμός μιας σύγχρονη πήλινης μεταλλευτικής χοάνης στα Λιμενάρια. Στην ίδια περίοδο χρονολογούνται σκωρίες χαλκού από τους Σιταγρούς και το Ντικιλί Τας.

Στα Λιμενάρια, το στρώμα του τέλους της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού χαρακτηρίζεται από ευρήματα συμβολικού μάλλον χαρακτήρα, όπως μια “*τράπεζα προσφορών*”, που παρπέμπει σε ανάλογα ευρήματα των μινωικών οικισμών και νεκροταφείων, αλλά και ένα σύνολο καθέτως τοποθετημένων λίθων πάνω σε υπαίθριο λιθόστρωτο, μια διευθέτηση της οποίας ο προορισμός και η λειτουργία παραμένουν ασαφείς.

Σε ορεινές θέσεις του νησιού και σε μεγάλο υψόμετρο, όπως στον Μπάμπουρα του Θεολόγου και στον Άγιο Ιωάννη Πρίνου συναντούμε ομάδες βαθύνσεων διάφορων μεγθών πάνω σε ασβεστολιθικό ή γνευσιακό υπόβαθρο, των οποίων ο προορισμός επίσης παραμένει αδιευκρίνιστος. Μια τέτοια πλάκα γνευσίου, οπωσδήποτε πρωιμότερη των μέσων της 3ης χιλιετίας, είχε απομακρυνθεί από την αρχική της θέση και χρησιμοποιηθεί ως ορθοστάτης στη ΝΔ πύλη του περιβόλου της Σκάλας Σωτήρος.

1.5α. Οι ανθρωπόμορφες στήλες

Στις αρχές της Εποχής του Χαλκού, συνηθίζεται στη Θάσο η κατασκευή ανθρωπόμορφων στηλών που λαξεύονται σε μάρμαρο ή γνεύσιο, σε αυτές αποτυπώνονται ανάγλυφα ή με εγχάραξη οι λεπτομέρειες της μορφής ενός πολεμιστή ή κυνηγού με τον οπλισμό του. Τέτοιες στήλες βρέθηκαν εντοιχισμένες ως οικοδομικό υλικό στον περίβολο της Σκάλας Σωτήρος, χρονολογούνται, λοιπόν, σίγουρα πριν από την κατασκευή του, δηλαδή στο πρώτο μισό της 3ης χιλιετίας, αν όχι νωρίτερα, μια άλλη ανάγλυφη στήλη προέρχεται από την περιοχή του Ποτού. Δεν γνωρίζουμε την αρχική θέση αυτών των στηλών και δεν μπορούμε να αντιληφθούμε επαρκώς τον προορισμό και το συμβολισμό τους.

“*Μενίρ*” και ανθρωπόμορφες στήλες είναι τα αρχαιότερα μνημειακά γλυπτά της Ευρώπης, εμφανίζονται στα τέλη της 4ης και κυριαρχούν την 3η χιλιετία από τη Μαύρη Θάλασσα ως την Ιβηρική Χερσόνησο και τη Βρετανία. Την ίδια εποχή,

(α)

(β)

Λίθος με βαθύνσεις (α) και λιθόστρωτος χώρος (β) της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στα Λιμενάρια (Αρχείο ΙΗ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων)

Βράχος με βαθύνσεις στο Μπάμπουρα της Θάσου (α) και ανθρωπόμορφες στήλες στη Σκάλα Σωτήρος (β)

(Αρχείο ΙΗ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων)

στο Νότιο Αιγαίο διακινείται μεγάλος αριθμός κυκλαδικών ειδωλίων, τα εντοπίζουμε σε νεκροταφεία οικισμών που προδίδουν την ανάπτυξη ιεραρχίας, αριστοκρατιών, οργανωμένου θαλάσσιου εμπορίου και τεχνιτών ολικής απασχόλησης. Σε αρκετά σημεία της Ευρώπης, διαπιστώνονται τώρα νεωτερισμοί, εντατική μεταλλουργία, άροτρο, τροχός, δευτερογενή αγροτικά προϊόντα, μεταβατική κτηνοτροφία, ιεραρχία και ανταγωνισμός κοινοτήτων. Στοιχείο αυτών των καινοτομιών στο πεδίο της ιδεολογίας θεωρείται η εξάπλωση των στηλών.

Εικάζουμε, λοιπόν, ότι και οι στήλες της Σκάλας Σωτήρος συμβολίζουν θεότητες ή αφηρωσμένους προγόνους, προβάλλοντας τη μορφή του πολεμιστή ως πρότυπο της εποχής. Η λειτουργία τους θα μπορούσε να είναι είτε συμβολική, λατρευτική ή ταφική, είτε ενδεικτική διάκρισης ρόλων και κοινωνικής θέσης, είτε, ακόμη, δηλωτική ορίων επικράτειας περιοχών. Ανάλογο χαρακτήρα έχει ίσως και ένας “βαίτυλος” με εγχάρακτη απεικόνιση φαλλού που βρέθηκε στον ίδιο οικισμό, αλλά η χρονολόγησή του είναι επισφαλής. Ένας δεύτερος, μάλλον αρκετά οψιμότερος, εντοπίστηκε πρόσφατα στη θέση “Πόπινας Λάκκος” στο Θεολόγο. Ενδιαφέρουσα είναι η άποψη της Χ. Κουκουύλη-Χρυσανθάκη ότι η αρχική θέση των ανθρωπόμορφων στηλών της Σκάλας Σωτήρος ήταν ίσως πολύ κοντά στον οικισμό, ενδεχόμενο που συνδέει άμεσα την παρουσία τους με την οικοδόμηση λίγο αργότερα στο ίδιο σημείο ενός σημαντικού κάστρου.

1.6. Η Ύστερη Εποχή του Χαλκού

Στην Ανατολική Μακεδονία, και γενικότερα στο βορειοελλαδικό χώρο, δεν έχει υιοθετηθεί Σ την τριμερή διάκριση της Εποχής του Χαλκού, εφόσον δεν υπήρξαν τυπολογικά κριτήρια επαρκή για την απομόνωση μιας ενδιάμεσης φάσης μεταξύ της Πρώιμης και της Ύστερης Εποχής του Χαλκού. Φαίνεται όμως ότι η νεότερη φάση δρομολογείται νωρίτερα, ενώ και η αρχαιότερη καλύπτει, όπως αποκαλύπτουν οι ραδιοχρονολογήσεις, τους δύο πρώτους αιώνες της 2ης χιλιετίας. Παλαιότερα, είχε προταθεί ακόμη πρωιμότερη έναρξη της Ύστερης Εποχής του Χαλκού, γύρω στο 2000, με μια πρώτη φάση της να διαρκεί έξι περίπου αιώνες, ως την εμφάνιση των Μυκηναίων, και μια δεύτερη μέχρι την επικράτηση των γεωμετρικών μοτίβων και της αυλακωτής κεραμικής της Εποχής του Σιδήρου.

Η κεραμική της περιόδου είναι κληροδότημα της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού· με εγγαράξεις διακοσμείται την εποχή αυτή ένας νέος τύπος αγγείου που κάνει την εμφάνισή του

οπωσδήποτε πριν τα μέσα της 2ης χιλιετίας, ο σφαιρικός κώνθαρος με υπερυψωμένες λαβές. Στο σώμα του αναπτύσσονται, συνήθως ενταγμένες σε μετόπες, ευθύγραμμες ή καμπυλόγραμμες ταινίες και γεωμετρικά σχήματα με πυκνές και ασύμμετρες εγχαράξεις, γεμισμένες με λευκή ή υποκίτρινη άψητη βαφή.

1.6α. Οι οικισμοί

Ως γενική παρατήρηση, για την οικιστική της περιόδου, μπορεί να επισημανθεί ότι αυξάνει από τα μέσα της 2ης χιλιετίας ο αριθμός των οικισμών που επιλέγουν σημεία εγκατάστασης σε μεγαλύτερο υψόμετρο, τάση που εντείνεται ακόμη περισσότερο κατά την Εποχή του Σιδήρου. Δεν είναι σαφές αν οφείλεται σε ανάδυση ή αύξηση του ανταγωνισμού μεταξύ των κοινοτήτων ή σε νέες οικονομικές στρατηγικές που υιοθετούνται ή και στα δύο. Από την άλλη, το δεδομένο ότι οι περισσότερες θέσεις της περιόδου εμφανίζουν μικρές επιχώσεις, κάνει πιθανή την παρουσία και άλλων οικισμών σε εδάφη χαμηλότερου υψομέτρου, που ίσως έχουν καλυφθεί από αλλουβιακές αποθέσεις, και είναι δύσκολο να εντοπισθούν.

Στο Σταθμό Αγγίστας, σε λόφο ύψους 45 μ. πάνω από την αλλουβιακή κοιλάδα του Αγγίτη, ανασκάφηκαν δύο οικιστικές φάσεις της Ύστερης Εποχής του Χαλκού. Ορθογώνια κτίσματα με πλίνθινη τοιχοδομία πάνω σε λίθινα θεμέλια, δάπεδα από πηλό με φούρνους, αποθηκευτικούς πίθους και λάκκους, φαίνεται ότι αναπτύσσονταν πάνω σε άνθηρα, η κεραμική του οικισμού φέρει ανάγλυφη και εγχάρακτη διακόσμηση, ενώ κάποια αγγεία καλύπτονται με επίχρυσμα γραφίτη. Μαζί της εντοπίσθηκε και μικρή ποσότητα τροχήλατης μυκηναϊκής κεραμικής του 14ου και 13ου π.Χ. αιώνα.

Στην κορυφή της τούμπας του Ντικιλί Τας ανασκάφηκε ένα κτίσμα μήκους 10 και πλάτους 4 μ., με αψιδωτό πέρας και τοιχοδομία από ψημένες πλίνθους. Στο εσωτερικό του εντοπίσθηκαν δύο πήλινες κατασκευές ελλειψοειδούς σχήματος, η μια απέναντι από την άλλη. Φέρουν στο κέντρο ορθογώνια κοιλότητα που περιείχε στάχτη και δύο μικρότερες κυκλικές βαθύνσεις στα άκρα, περιμετρικά διακοσμούνται με παράλληλες καμπυλόγραμμες αυλακώσεις. Οι ανασκαφείς πρότειναν για το κτίσμα, που είχε καταστραφεί δύο φορές από φωτιά, λατρευτικό προσορισμό, αρκετοί, όμως, συζητούν αυτή την πρόταση με επιφυλάξεις. Η αλήθεια είναι ότι στον εξοπλισμό του δεν περιλαμβάνονται τέχνηρα «ειδικής σημασίας» παρά μόνον ένα ειδώλιο, ωστόσο η μορφή των κατασκευών δεν είναι αναμενόμενη για μια απλή κατοικία.

Στη Θάσο παρατηρείται επίσης μετακίνηση των εγκαταστάσεων προς το εσωτερικό, οι οικισμοί των Λιμεναρίων και της Σκάλας Σωτήρος φαίνεται να εγκαταλείπονται, αν και οι πρόσφατες ανασκαφές στην κορυφή του λόφου της Σκάλας Σωτήρος έδωσαν μικρή ποσότητα κεραμικής που μπορεί να χρονολογηθεί στις αρχές της Ύστερης Εποχής του Χαλκού. Μοναδική παράκτια εγκατάσταση της περιόδου είναι αυτή στον Άγιο Αντώνιο Ποτού, όπου ένα πρόσφατο ανασκαφικό πρόγραμμα εντόπισε στο βόρειο πρηνές του λόφου πήλινα δάπεδα της περιόδου. Μετά από μακρά περίοδο εγκατάλειψης, το ορεινό πλάτωμα στο Καστρί του Θεολόγου επανακατοικείται και εμφανίζει δύο οικιστικές φάσεις, την αρχαιότερη, με αψιδωτά πασσαλόπηκτα κτίσματα, και τη νεότερη, με ορθογώνια λιθόκτιστα, ένα μάλιστα πασσαλόπηκτο κτίσμα φαίνεται να έχει εντυπωσιακές διαστάσεις. Η τάση απομάκρυνσης από την ακτή είναι δύσκολο να αποτυπώνει πραγματικούς κινδύνους ή φόβους των ντόπιων απέναντι στη Μυκηναϊκή πειρατεία. Οφείλεται, πιθανόν, στην εμφάνιση της «οικονομικής εσωστρέφειας» που υιοθετείται από τους Θράκες κατοίκους του νησιού μέχρι την εποχή του αποικισμού.

Εντούτοις η παρατήρηση ότι η περιοχή Καστρού-Ποτού είναι η μοναδική στη Θάσο με οικιστικά λείψανα της Ύστερης Εποχής του Χαλκού, προβάλλει το ενδεχόμενο ανάδυσης εδώ

ενός “κρατικού μορφώματος”, με τη μεταλλαγή αυτή να εκδηλώνεται περισσότερο στο πεδίο της διακοινοτικής ιεραρχίας και δευτερευόντως της ενδοκοινοτικής οργάνωσης. Η ιδέα ενισχύεται από τον εντοπισμό στην περιοχή αυτή του Θεολόγου οχυρών θέσεων με πύργο και περίβολο, όπως αυτή στον Αη-Λια, θέσεων μεταβατικής κτηνοτροφίας, όπως αυτή στην Κουκουδιά, βεβαιωμένων επαφών με Μυκηναίους εμπόρους, μνημειακής ταφικής αρχιτεκτονικής αλλά και χώρων συμβολικής/ιδεολογικής σημασίας, όπως η περιοχή των βραχογραφιών μέσα στον ίδιο τον οικισμό του Καστριού.

1.6β. Τα νεκροταφεία

Αν οι πληροφορίες που έχουμε στη διάθεσή μας για τις ταφικές πρακτικές της Νεολιθικής και της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού είναι σχεδόν ανύπαρκτες, η γνώση μας για τα νεκροταφεία της 2ης χιλιετίας στην Ανατολική Μακεδονία είναι πλουσιότερη σε ποσότητα και ποικιλία.

Οι τύμβοι στους Ποταμούς της Δράμας βρίσκονται σε υψόμετρο 550 μ.. Υποθέτουμε ότι ήταν ελλειψοειδείς ή κυκλωτερείς, δεν διασώζεται ωστόσο οριστική τους με λίθους ή άλλο υλικό. Η διάμετρος των τύμβων κυμαίνεται από 5 ως 7 μ. και το ύψος τους υπερβαίνει το 1,30 μ., περιέχουν εγχυτρισμούς με οστά που μετά την καύση έχουν τοποθετηθεί σε τεφροδόχα αγγεία, τοποθετημένα σχεδόν κάθετα στο σχιστολιθικό βράχο. Γύρω τους ήρθαν στο φως μικρότερα αγγεία, κτερίσματα εκτός του τεφροδόχου, συνήθεια που συναντούμε και στη Θάσο. Οι τύμβοι της Εξοχής, που εντοπίστηκαν σε υψόμετρο άνω των 600 μ., είναι επίσης ελλειψοειδείς, με μήκος 20 και πλάτος 11 μ., και έχουν το ίδιο ύψος με τους τύμβους των Ποταμών. Και στις δύο περιπτώσεις, δεν έχει εντοπισθεί οικισμός σε απόσταση τέτοια που να μπορεί να συσχετισθεί με τα νεκροταφεία, έχει υποτεθεί ότι ίσως ανήκουν σε ομάδες που ασκούν μεταβατική κτηνοτροφία, μετακινούνταν δηλαδή κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού από την πεδιάδα της Δράμας στα ορεινά εδάφη της περιοχής του Νευροκοπίου. Ενδιαφέρον στοιχείο αποτελεί ο εντοπισμός μυκηναϊκών αγγείων τοπικών εργαστηρίων στα ταφικά κτερίσματα.

Στη Φαιά Πέτρα Σιδηροκάστρου εντοπίστηκε νεκροταφείο σε υψόμετρο 300 μ., εδώ συνηθίζονταν ορθογώνιοι λιθόκτιστοι περίβολοι πλευράς 3 ως 4 μ., ορισμένοι φαίνεται ότι καλύπτονταν με χαμηλό λιθοσωρό μόλις 0,50 μ., ενώ σε άλλους υπήρχε απλή οριοθέτηση του τάφου με πέτρες τοποθετημένες αραιά, χωρίς να αποκλείεται η παρουσία τύμβου από χώμα. Πυκνότεροι

λιθοσωροί εντοπίστηκαν μόνο στις περιοχές των σκελετικών λειψάνων, στο εσωτερικό τους βρέθηκε καμένο χώμα και οστά πάνω σε πήλινο δάπεδο. Κανόνα του νεκροταφείου της Φαιάς Πέτρας αποτελούσε ο ενταφιασμός, αλλά υπάρχουν και ενδείξεις καύσης των νεκρών. Οι τύμβοι είναι οικογενειακοί, με διαδοχικές ταφές. Διασώζονται στοιχεία ταφικών τελετουργικών πρακτικών, όπως οι πυρές ζώων. Στα κτερίσματα των ταφικών περιβόλων περιλαμβάνονται μεγάλα φιαλόσχημα αγγεία, τετράωτοι αμφορείς, οπισθόμητες πρόχοι, μικρογραφικά σκεύη, χάλκινα εγχειρίδια και αιχμές

Φιάλη με εγχάρκτη διακόσμηση από τους Σιταγρούς της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού (Αρχείο ΙΗ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων)

βελών, χρυσά κοσμήματα, χάλκινα βραχιόλια και σφηκωτήρες. Αρκετά από τα αγγεία φέρουν εγχάρακτη διακόσμηση με επίθετο λευκό, κίτρινο ή κόκκινο χρώμα, και συχνότερα θέματα τις μεγάλες σπείρες και τις αντωπές σειρές τριγώνων, διαγραμμισμένων ή εμπιέστων, σχεδόν πάντα ενταγμένων σε ορθογώνιες μετώπες. Αυτή η κεραμική είναι χαρακτηριστική, όπως ειπώθηκε, για την Ύστερη Εποχή του Χαλκού σε Ανατολική και Κεντρική Μακεδονία, και θεωρείται σύγχρονη των φάσεων της Υστεροελλαδικής ΙΙΒ και ΙΙ-Π, χρονολογείται, δηλαδή, στο 13ο και 12ο αιώνα π.Χ.. Στις ταφές της Φαιάς Πέτρας συνυπήρχαν με μυκηναϊκά αγγεία, καθώς και χάλκινα εγχειρίδια και αιχιμές δοράτων νοτιοελλαδικού τύπου, ευρήματα που αποδεικνύουν τη διείσδυση του μυκηναϊκού εμπορίου στα ενδότερα της Ανατολικής Μακεδονίας.

Πύργος με περίβολο στον Αη Λια του Θεολόγου της Ύστερης Εποχής του Χαλκού (Αρχείο ΙΗ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων)

Τις περισσότερες πληροφορίες για τις ταφικές πρακτικές της περιόδου τις έχει προσφέρει η πολυετής ανασκαφική έρευνα της Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη στο Θεολόγο, στη Νότια Θάσο. Σε μικρή απόσταση από τον οικισμό Καστρί ερευνήθηκαν τρία νεκροταφεία, στα Τσιγανάδικα, στις Βρυσούδες και στα Κεντριά, ένα τέταρτο νεκροταφείο, στη θέση Λαρνάκι, απέχει αρκετά από την εγκατάσταση και μάλλον ανήκε σε οικισμό που δεν έχουμε ακόμη εντοπίσει. Η συνύπαρξη των τριών πρώτων θεωρήθηκε ένδειξη παρουσίας στον πληθυσμό του Καστρίου τριών διαφορετικών γενών.

Δύο είναι οι βασικοί τρόποι ταφής, η καύση με τα λείψανα των οστών να τοποθετούνται σε τεφροδόχο πίθο, και εν συνεχεία σε λιθόκτιστο κτίσμα, και ο ενταφιασμός του νεκρού σε οικογενειακό ταφικό κτίσμα είτε από την οροφή είτε από πλάγιο άνοιγμα. Δεν είμαστε σε θέση να αντιληφθούμε τους λόγους που επέβαλαν την επιλογή διαφορετικών πρακτικών ταφής, ο νεκρός θαβόταν σε ύπτια στάση με τεντωμένα σκέλη και με τα χέρια άλλοτε τεντωμένα κατά μήκος του σώματος και άλλοτε διπλωμένα στο στήθος. Οι γυναίκες ταφές ήταν κτερισμένες με πόρπες, ελικόσχημα ενώτια, σφηκωτήρες στα μαλλιά, βραχιόλια στους καρπούς και σφοντύλια. Οι νεκροί άντρες έφεραν μικρά μαχαίρια κρεμασμένα στη μέση μαζί με την ακονόπετρα, δεν συνοδεύονταν όμως από τα όπλα τους. Την κτέριση συμπλήρωναν, και στα δύο φύλα, χρηστικά αγγεία, όμοια με του οικισμού, πιθανόν γεμάτα με τροφές, καθώς και κομμάτια κρέατος οικόσιτων ζώων. Μετά τον ενταφιασμό, πραγματοποιούνταν τελετουργία εν είδει νεκροδείπνου, η οποία περιλάμβανε σπάσιμο αγγείων και κατανάλωση κρέατος και οστρέων. Ο νεκρός καλυπτόταν τέλος με λιθосωρό και, σε αρκετές περιπτώσεις, μια κάθετη πλάκα μεγάλων διαστάσεων αποτελούσε σήμα του ενταφιασμού.

Οι βασικοί τύποι των ταφικών κτισμάτων στα νεκροταφεία του Θεολόγου είναι δύο:

1. Ο υπέργειος κτιστός ταφικός θάλαμος, ορθογώνιος, πεταλόσχημος ή κυκλικός, αρχικά μονόχωρος μεγάλων διαστάσεων, ενώ αργότερα δίχωρος στενότερος και με μικρότερο αριθμό ταφών. Στον τύπο αυτό ανήκουν και κτίσματα με μεγαλύτερο ύψος και εκφορική στέγασση με σχιστόπλακες, τα οποία εμφανίζουν υποτυπώδη δρόμο και είσοδο. Η εμφανής, ωστόσο, σε αυτά διάθεση μνημειακού αποτελέσματος δεν συνοδεύεται από την παρουσία

πλουσιότερων κτερισμάτων, μολονότι είναι βέβαιο ότι απαιτούσαν περισσότερο ανθρώπινο δυναμικό και χρόνο κατασκευής. Δεν αποκλείεται η κτέριση στο Καστρί, κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού, να μην είχε την αναμενόμενη σημασία ως ένδειξη κοινωνικού κύρους, σε σύγκριση με τη μορφή και το μέγεθος του ταφικού κτίσματος. Τέτοιοι τάφοι ήταν ορατοί από μεγάλη απόσταση, όπως παρατηρούμε στο νεκροταφείο στα Τσιγανάδικα, ο τάφος δηλαδή στην περίπτωση τους ταυτίζεται με τον τύμβο.

2. Το κτίσμα με καύσεις, ορθογώνια εξέδρα με λιθοριπή στο εσωτερικό της και με το φροδόχο αγγείο που περιείχε τα οστά του νεκρού αλλά όχι και τα κτερίσματα, που τοποθετούνταν στο εξωτερικό του.

1.7. Οι βραχογραφίες

Βραχογραφίες εντοπίζονται σε όλες τις ηπείρους, σε κορυφές βουνών, σε επίπεδες επιφάνειες βράχων, στο εσωτερικό των σπηλαίων, σε βραχοσκεπές αλλά και μέσα ή δίπλα σε οικισμούς για την κατασκευή τους επιλέγονται στρατηγικά σημεία με συμβολική σημασία για τις ομάδες που τις δημιουργούν. Είναι γραπτές, εγχάρακτες, έγγλυφες ή ανάγγλυφες, υποθέτουμε ότι σχετίζονται με το υπερφυσικό στοιχείο, και με τη μετάβαση από το ορατό και γήινο στοιχείο σε ένα επίπεδο, όπου είναι δυνατή η επικοινωνία με τις δυνάμεις της φύσης. Στην πλειονότητά τους δεν συνυπάρχουν με εγκαταστάσεις, χωρίς αυτό να αποτελεί κανόνα. Η ερμηνεία και, σε αρκετές περιπτώσεις, η χρονολόγησή τους παραμένουν ανασφαλείς, η θεματολογία τους ποικίλει, αλλά είναι εμφανής η προτίμηση σε θέματα σχετικά με το κυνήγι και τον έναστρο ουρανό.

Αναφέρθηκαν παραπάνω οι ομάδες βαθύνσεων που συναντούμε σε ορεινές θέσεις της Θάσου, σε επίπεδες επιφάνειες βράχων, οι οποίες πιθανόν αποτυπώνουν αστρικούς σχηματισμούς, και πρωτοεμφανίζονται την 4η χιλιετία σε αρκετά σημεία του Αιγαίου. Βραχογραφίες εντοπίστηκαν και στον οικισμό Καστρί, στα όρια του κατοικημένου χώρου, είναι όμως διαφορετικές: σε επίπεδα σημεία του ασβεστολιθικού βράχου έχουν εκπονηθεί με αβαθή, μόλις ορατή, αυλάκωση ευθείες ή καμπύλες γραμμές, συχνά παράλληλες, που καταλήγουν σε κυκλικές βαθύνσεις και στα δύο άκρα, σπείρες, και, πιθανόν, φίδια, τη συντριπτική πλειονότητα αποτελούν οι ευθύγραμμες αυλακώσεις που “συνδέουν” βαθύνσεις.

Πρόσφατη επανεξέταση των βραχογραφιών του Καστρίου έδειξε ότι, ενώ τα παραπάνω θέματα εντοπίζονται σε συγκεκριμένο σημείο του βραχογραφημένου χώρου, σε άλλη περιοχή αποτυπώνονται μόνον “αυτόνομες” βαθύνσεις, ενώ σε ένα τρίτο σημείο φαίνεται να απεικονίζονται αποκλειστικά εργαλεία, κυρίως απλές αξίνες, πελέκεις με οπή στείλεωσης και μια τσουγκράνα. Αν και τα στοιχεία της τρίτης αυτής περιοχής δεν είναι ακόμη επαρκή για να χρονολογήσουν τις βραχογραφίες του Καστρίου στο τέλος της Εποχής του Χαλκού ή στην Εποχή του Σιδήρου, φαίνεται όμως ότι έχουμε να κάνουμε με έναν ειδικό χώρο συμβολικού χαρακτήρα, σε μικρή απόσταση από τα τελευταία σπίτια του οικισμού. Ίσως οι βραχογραφίες του Καστρίου εντάσσονται στη μεγάλη ανάπτυξη των ιερών των βράχων που εδραιώνεται στην Ευρώπη κατά τη 2η χιλιετία π.Χ. και δεν απέχουν πολύ από τη μινωική εμμονή στην υπαίθρια λατρεία και στα ιερά κορυφής.

Από την ενδοχώρα της Ανατολικής Μακεδονίας, μας είναι γνωστές βραχογραφίες, κυρίως εγχάρακτες, σε θέσεις των Φιλίππων, του Παγγαίου, της Αλιστράτης και αλλού, με απεικονίσεις ελαφιών, ιππέων, κυνηγών, όπλων, πλοίων, άστρων, πελμάτων, γραμμάτων κ.ά.. Η χρονολόγηση των βραχογραφιών αυτών εξακολουθεί να είναι προβληματική, συχνά περιλαμβάνουν νεότερες προσθήκες, ενώ και η απλοϊκή τους απόδοση θυμίζει περισσότερο τις εγχάρα-

κτες απεικονίσεις της Υστερορωμαϊκής/Πρωτοβυζαντινής εποχής, όπως τις γνωρίζουμε από τα λατομεία της Θυμωνιάς και του Αγίου Ελευθερίου στη Νότια Θάσο, αλλά και από σύγχρονες τους κτηνοτροφικές εγκαταστάσεις, όπως αυτή στην Κουκουδιά του Θεολόγου.

1.8. Από την Προϊστορία στην Πρωτοϊστορία, η Εποχή του Σιδήρου

Δεν είμαστε σε θέση να μιλήσουμε με ασφάλεια για τις εθνολογικές ομάδες που κατοικούν κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού και την Εποχή του Σιδήρου στη Νότια Θάσο, των οποίων ομάδων τα ταφικά έθιμα ανιχνεύουμε στα τέσσερα νεκροταφεία που ανασκάφηκαν στην περιοχή του Θεολόγου. Πολύ οψιμότερες γραπτές πηγές κατονομάζουν τους κατοίκους της Θάσου ως “βαρβάρους” ή “Θράκες”, ενώ ο Σκύμνος θεωρεί τους “βαρβάρους” αρχαιότερους των Φοινίκων και τους αποχωρίζει από τα θρακικά φύλα που κατοικούν στην ενδοχώρα. Ο Απολλόδωρος συνδέει τον Ηρακλή με τους “εις Θάσον (...) ενοικούντας Θράκας”, και ο Ησύχιος παραδίδει ως αρχαιότερο όνομα του νησιού το “Οδωνίς”, κάτι που επίσης παραπέμπει στο θρακικό φύλο των Ηδωνών. Η παρουσία Θρακών δεν αμφισβητείται, εφόσον συναντούμε αρκετά θρακικά ονόματα στο “ονομαστικό” των αρχών του βου, ένδειξη πρώιμης ειρηνικής συνύπαρξης ντόπιων και αποίκων. Για τις ομάδες της ενδοχώρας οι πληροφορίες των γραπτών πηγών είναι περισσότερες, οι Αγριάνες, οι Οδομάντες, οι Σίντες, οι Σάιοι, οι Σαπαίοι, και περισσότερο οι Παίονες, που με τις θυγατρικές τους ομάδες υποτίθεται ότι κατοικούσαν την περιοχή μεταξύ Αξιού και Νέστου, έχουν απασχολήσει επανειλημμένως την έρευνα.

Ο Ηρόδοτος παραδίδει τη γνωστή και πολυσυζητημένη πληροφορία για εγκατάσταση των Φοινίκων στη Θάσο, προκειμένου να εκμεταλλευτούν τα μεταλλεία χρυσού και αργύρου της περιοχής μεταξύ Αινύρων και Κοινύρων, ονόματα που παραπέμπουν στο χρυσό και τον άργυρο. Υποτίθεται ότι έφτασαν στη Θάσο την εποχή της θαλασσοκρατίας τους, αμέσως μετά την παρακμή των Μυκηναίων και οπωσδήποτε πριν την καταστροφή της Τύρου, γεγονός που απομάκρυνε το φοινικικό εμπόριο από την Ανατολική Μεσόγειο. Η Θάσος λοιπόν θα μπορούσε να είναι ένας από τους φοινικικούς σταθμούς του 10ου/9ου αιώνα, μαζί με την Κύπρο, την Κω, τη Λήμνο και την Τροία. Η δυναμική είσοδος της λατρείας του Ηρακλή στα βορειοαιγαιακά παράλια ίσως έχει τις ρίζες της στην εμπορική δραστηριότητα των Φοινίκων, αλλά μέχρι σήμερα δεν έχει έρθει στο φως στη Θάσο κάτι που να μπορεί να αποδοθεί σε αυτούς.

(α)

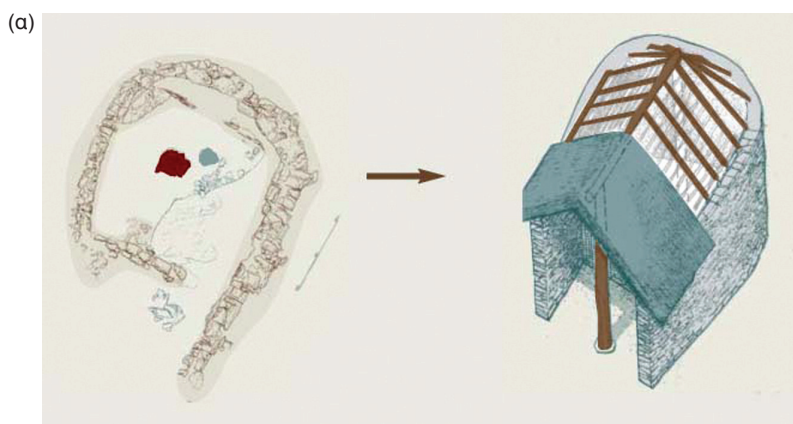

(β)

(γ)

Εγχάρακτα αγγεία από τη Φαία Πέτρα (α, β) και τάφος στα Τσιγανάδικα (γ) της Ύστερης Εποχής του Χαλκού (Αρχείο ΙΗ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων)

Ι.8α. Η αρχαιολογική πληροφορία

Οι πληθυσμοί της Εποχής του Σιδήρου επιλέγουν σχεδόν αποκλειστικά οχυρές ορεινές θέσεις για την εγκατάστασή τους, όπως αυτές στην ακρόπολη των Φιλίππων, στην Ηιόνα, στο “Λόφο 133” της Αμφίπολης, στο Παγγαίο, και σπανιότερα πρανή, όπως στην περίπτωση της προαποικιακής Θάσου.

Η οικιστική της περιόδου μας είναι γνωστή στη Θάσο και πάλι από τον οικισμό του Καστρού, εδώ τα στρώματα της περιόδου εκτείνονται σε όλη την επιφάνεια της ακρόπολης. Βασικός τύπος κτίσματος είναι το ορθογώνιο σπίτι με αφιδωτή την πίσω στενή πλευρά του, το καλύτερα διατηρημένο από αυτά εντοπίστηκε στη ΝΑ πλευρά του λόφου, είναι μονόχωρο και χτισμένο με αργολιθοδομή χωρίς συνδετικό υλικό. Στο κέντρο του δωματίου βρέθηκε μια κυκλική εστία με αγγεία τριγύρω της, ένα τριβείο με κρουστήρα και ένα σιδερένιο μαχαίρι, υπήρχαν, ακόμη, ένα έδρανο και ένας ημιυπόγειος αποθηκευτικός χώρος στην περιοχή της αφίδας μια αντηρίδα βοηθούσε στη διαμόρφωση μικρής ημιστεγασμένης αυλής μπροστά στην είσοδο. Ο οικισμός στο Καστρί, μετά από ένα στρώμα καταστροφής, εγκαταλείπεται πριν από την άφιξη των Παρίων στη Θάσο και την ίδρυση της αποικίας τους: το στρώμα αυτό είναι μάλλον αρχαιότερο και

Αφιδωτή οικία στο Καστρί της Εποχής του Σιδήρου, σχηματική αναπαράσταση (α), συστάδα τάφων στο Λαρνάκι (β) της Ύστερης Εποχής του Χαλκού-Εποχής του Σιδήρου (Αρχείο ΙΗ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων)

από το προαποικιακό, με λιθόκτιστα κτίσματα αφιδωτής κάτοψης, που ανασκάφηκε στο Λιμένα κάτω από τις αποικιακές επιχώσεις των αρχών του 7ου π.Χ. αιώνα.

Σε ολόκληρη τη διάρκεια της περιόδου, συνεχίζονται να πραγματοποιούνται ενταφιασμοί στους οικογενειακούς κτιστούς τάφους των νεκροταφείων του Θεολόγου. Οι ταφικές πρακτικές φαίνεται να παραμένουν αναλλοίωτες, ενώ και η κεραμική που συνοδεύει τις ταφές εμφανίζει πληθώρα μεταβατικών τύπων, που αποδεικνύουν την ομαλή εξέλιξη από την Εποχή του Χαλκού στην Εποχή του Σιδήρου. Εξάλλου, ακόμη και οι τοπικές μιμήσεις μυκηναϊκών αγγείων, τα χάλκινα εγχειρίδια αιγαιακού τύπου και πολλοί τύποι πορπών επιβιώνουν τουλάχιστον κατά τον 11ο αιώνα, αν όχι και αργότερα. Στοιχείο πάντως που φαίνεται να χαρακτηρίζει την περίοδο αυτή στο Καστρί είναι η χρήση μεγάλων οξυπύθμενων ταφικών πίθων, από τους οποίους ένας φέρει ανάγλυφη παράσταση άρματος που ίσως σχετίζεται με την εκφορά του νεκρού.

Στο ηπειρωτικό τμήμα της Ανατολικής Μακεδονίας συνηθίζονται οι τύμβοι ή οι κτιστές ταφικές συστάδες, για ενταφιασμούς ή καύσεις, όπως μας είναι γνωστοί από το λόφο του Καστά

στην Αμφίπολη και τη Βιομηχανική Ζώνη Δράμας. Στον πρώτο η πρωιμότερη φάση του νεκροταφείου, με τους τεφροδόχους αμφορείς, μπορεί να χρονολογηθεί στο 10ο π.Χ. αιώνα, στη Βιομηχανική Ζώνη Δράμας, η ανασκαφική έρευνα τριών χαμηλών τύμβων έφερε στο φως, κάτω από ενιαία λιθοριπή, καύσεις και ενταφιασμούς μέσα σε πίθους. Μια πρώιμη φάση του νεκροταφείου, αυτή των αγγείων με αυλακωτή διακόσμηση, μπορεί με βεβαιότητα να χρονολογηθεί πριν από τον 8ο αιώνα, αν κρίνουμε από το σιδερένιο ξίφος, τις αιχμές δοράτων και τα εργαλεία που συνοδεύουν το τεφροδόχο αγγείο του τύμβου Γ. Η οψιμότερη φάση, του 7ου π.Χ. αιώνα, χαρακτηρίζεται από τοπική γραπτή και υποπρωτογεωμετρική κεραμική. Αλλά και στον Καστά, η εμφάνιση επίπεδων νεκροταφείων με κιβωτιόσχημους τάφους, χρονολογείται μετά τα μέσα του 7ου αιώνα π.Χ., και προϋποθέτει την ίδρυση των πρώτων αποικιών. Ο πρόσφατος εντοπισμός ενός ακόμη οψιμότερου νεκροταφείου, στον Άγιο Χριστόφορο Σερρών, όπου συνυπάρχουν ενταφιασμοί κάτω από λιθοσωρούς και κιβωτιόσχημοι τάφοι, έγινε αφορμή να επανατεθεί το ζήτημα της σύνδεσης εθνικών ομάδων, που έδρασαν στην Κεντρική και Ανατολική Μακεδονία, όπως οι Μακεδόνες και οι Παίονες, με συγκεκριμένες κατηγορίες αρχαιολογικού υλικού, όπως τα χάλκινα κοσμήματα, κυρίως πόρπες και περιάπτα.

Η κεραμική της περιόδου είναι η χειροποίητη αυλακωτή, γραμμική ή ραβδωτή στο Καστροί η ραβδωτή διακόσμηση σπανίζει και είναι πρωιμότερη, ενώ η γραμμική αυλακωτή είναι η συνηθέστερη, με βασικό σχήμα το ευρύστομο φιαλόσχημο μόνωτο κύπελο με λοξότιμητο χείλος και γωνιώδη λαβή, ένα σχήμα πολύ δημοφιλές σε όλη την Ανατολική Βαλκανική και τη ΒΔ. Μικρά Ασία. Η τροχήλατη κεραμική εκπροσωπείται από την αποκαλούμενη G2-3, που μάλλον παράγεται στην Αιολίδα, και κυκλοφορεί στο ΒΑ Αιγαίο, σε Λήμνο, Λέσβο, Σαμοθράκη, Θάσο και την Περαία της. Στα νεκροταφεία του Θεολόγου απαντά μόνο στην τελευταία φάση, αλλά είναι παρούσα στο προαποικιακό στρώμα της Θάσου.

Η αυλακωτή κεραμική, αν και είναι σαφές ότι αποτελεί προαποικιακή παράδοση, εντοπίζεται εντούτοις στις πόλεις της Θασιακής Περαίας, στη Γαληψό, στην Οισύμη, αλλά και στη Νεάπολη μαζί με κεραμική G2-3 και τροχήλατα πρωτογεωμετρικά αγγεία. Στην περιοχή της Αμφίπολης η αυλακωτή κεραμική φαίνεται να επιβιώνει περισσότερο, και να συνυπάρχει με εγχάρακτη και εμπίεστη, σε σχήματα χαρακτηριστικά της περιόδου, όπως η οπισθότιμητη οινοχόη και το μόνωτο κύπελο αλλά και σε τεφροδόχους αμφικωνικούς αμφορείς. Σε ορισμένες περιπτώσεις συνοδεύεται επίσης από υποπρωτογεωμετρικά αγγεία, όπως οι αμφορείς με ομόκεντρους κύκλους και οι σκύφοι με ημικύκλια, τύποι οι οποίοι στην Ηιόνα χρονολογούνται στο πρώτο μισό του 7ου π.Χ. αιώνα. Στο “Λόφο 133” της Αμφίπολης συναντούμε και εμπίεστη κεραμική, που είναι προσφιλής στη Θράκη, αλλά καθόλου συχνή στην Ανατολική Μακεδονία. Τα λιγοστά, τέλος, γραπτά αγγεία ίσως απηχούν επιρροή της πρωτογεωμετρικής κεραμικής ή απόηχο τοπικών εργαστηρίων που παρήγαγαν μυκηναϊκές μιμήσεις. Στις περισσότερες θέσεις επιβιώνουν σχήματα της παλαιότερης τοπικής παράδοσης, όπως η λοξότιμητη πρόχους και ο αμφορέας με δύο ή τέσσερις κάθετες λαβές.

Τα τοπικά κέντρα μεταλλοτεχνίας μάλλον εστιάζουν το ενδιαφέρον τους στην παραγωγή σιδηρών όπλων που αποτελούν τώρα σύμβολο εξουσίας και το νέο συνώνυμο του κύρους, σπαθιά, αιχμές δοράτων και μαχαίρια που θυμίζουν ανάλογα των νεκροταφείων των τύμβων στη Βεργίνα. Από τη Γαληψό προέρχεται μια από τις πρωιμότερες χάλκινες πόρπες της Εποχής του Σιδήρου στην Ανατολική Μακεδονία, με τριγωνική εγχάρακτη διόγκωση στο στέλεχος και ορθογώνιο πέρας. Από την άλλη, οι τοξωτές πόρπες με στριφτό ή διογκωμένο στέλεχος, που εντοπίστηκαν σε τάφους του Καστριού, αποδεικνύουν την επικοινωνία των κατοίκων του οικισμού με το Αιγαίο στα τέλη του 8ου αιώνα, ενώ ο μεγάλος αριθμός πορπών που προέρχονται ως τυχαία ευρήματα από τη Νότια Θάσο αποτελούν, μαζί με το αντίστοιχο σύνολο από το νεκροταφείο του Αγίου Χριστοφόρου Σερρών, προσφιλή στον κόσμο των “θρακικών” φύλων κοσμήματα, που επιβιώνουν στη νέα πραγματικότητα που επιβάλλει ο αποικισμός.